

مقاله پژوهشی: نقش عوامل ژئوپلیتیکی انسانی و فرهنگی بر راهبرد دفاعی

ج.ا.ایران از مبدأ سرزمینی عراق

[20.1001.1.24234621.1400.111.42.13.8](https://doi.org/10.1001.1.24234621.1400.111.42.13.8)

فتح‌الله کلانتری^۱

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۰/۲۶

تاریخ پذیرش: ۹۹/۶/۱۹

چکیده

عوامل ژئوپلیتیکی به هفت دسته (طبیعی، انسانی و فرهنگی، اقتصادی، سیاسی، نظامی و علم و فناوری، زیست‌محیطی) تقسیم می‌گردند. در این مقاله فقط عوامل انسانی و فرهنگی در چهارچوب جغرافیا، سیاست و قدرت بررسی می‌شود. عوامل ژئوپلیتیکی شامل کلیه عواملی است که در چهارچوب جغرافیا، سیاست و قدرت بر راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران در برابر تهدیدهای نظامی - امنیتی تأثیرگذار باشند. ژئوپلیتیک سیاستی است که دیکته می‌کند و سپس راهبرد دفاعی بر مبنای آن تدوین می‌گردد. این پژوهش به روش زمینه‌ای موردی انجام گردیده و از نوع کاربردی می‌باشد، روش جمع‌آوری اطلاعات میدانی و کتابخانه‌ای بوده و جامعه نمونه ۷۳ نفر که با استفاده از روش‌های تحلیل خبرگی، تحلیل شده است. هدف اصلی تحقیق تبیین نقش عوامل ژئوپلیتیکی انسانی و فرهنگی بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران نسبت به تهدیدات از مبدأ سرزمینی کشور عراق می‌باشد. نتایج تحقیق حکایت از آن دارد که ۱۸ عامل ژئوپلیتیکی انسانی و فرهنگی در قالب بسترهای قوت‌زا، فرصت‌آفرین، ضعف‌ساز و تهدیدزا بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران مؤثر هستند. علایق مشترک انسانی و فرهنگی به ترتیب اولویت در عراق عبارت‌اند از: نژاد، ملیت، قومیت و مذهب. در ایران عبارت‌اند از: مذهب، انقلابی‌گری، ملیت و قومیت. ترتیب اولویت علایق مشترک ایران و عراق همسان نمی‌باشد، ج.ا.ایران روابط خوبی با دولت و مردم عراق دارد، چنانچه روابط بین دولت - ملت توسعه یابد، بین دو ملت ایران و عراق شکاف ایجاد نمی‌شود. پس از محاسبه تعیین موقعیت راهبردی مشخص گردید که ج.ا.ایران در حوزه انسانی و فرهنگی در موقعیت تهاجمی معطوف به قوت قرار دارد.

کلید واژه‌ها: ژئوپلیتیک، راهبرد دفاعی، تهدیدات، عوامل انسانی و فرهنگی.

راهبرد دفاعی بر راهکنش‌ها، شیوه جنگیدن، ساختار نیروهای مسلح و فناوری تسلیحاتی تأثیرگذار است. به جز تعداد محدودی از عوامل ثابت، سایر عوامل تأثیرگذار بر راهبرد دفاعی کشورها متغیر است و به همین دلیل امری پویا و سیال است. به‌طور طبیعی در راهبرد دفاعی هر کشوری با وجود ثبات نسبی نظام ارزشی و آرمانی، میل به تغییر دیده می‌شود و این خود منجر به تغییر و تحول در راهبرد دفاعی آن کشور، با توجه به ابزار، ساختار و شیوه جنگیدن در آینده خواهد شد. مفهوم ژئوپلیتیک ترکیبی است از سه عنصر اصلی، یعنی جغرافیا، قدرت و سیاست که دارای خصلتی ذاتی می‌باشند؛ بنابراین ژئوپلیتیک بر امور دفاعی و تهدیدهای نظامی تأثیر راهبردی دارد (حافظ‌نیا، ۱۳۹۰: ۳۷). در واقع درک صحیح از نقش عوامل ژئوپلیتیکی می‌تواند تأثیر به‌سزایی در شکل‌گیری راهبرد دفاعی یک کشور بگذارد، ضمن اینکه دیدگاه‌های ژئوپلیتیکی بخش‌های مهم آیین‌های راهبردی دولت‌ها، سیاستمداران و فرآیندهای سیاست‌گذاری را تشکیل می‌دهند (آتوتایل، ۱۳۸۰: ۶۹۲). وضعیت کشور عراق به‌گونه‌ای است که امکان حضور مجدد گروه‌های تروریستی تکفیری در آن متصور می‌باشد، بنابراین چالش اساسی ج.ا.ایران این است که کشور عراق به‌طور ناخواسته مبدأ عملیاتی مناسبی جهت تهدید نمودن ج.ا.ایران می‌باشد. به همین دلیل، محقق قصد دارد نقش عوامل ژئوپلیتیکی انسانی و فرهنگی بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران نسبت به تهدیدات، از مبدأ سرزمینی عراق را مورد مطالعه قرار دهد؛ بنابراین مسئله اصلی تحقیق این است که علائق فرهنگی و انسانی مشترک بین ایران و عراق کدامند؟ و عوامل ژئوپلیتیکی انسانی و فرهنگی در قالب، قوت‌ها، ضعف‌ها، فرصت‌ها و تهدیدها چه نقشی بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران نسبت به تهدیدات از مبدأ سرزمینی کشور عراق دارند؟ کشور عراق برای ج.ا.ایران اهمیت فراوانی دارد، از جمله آنکه می‌تواند دامنه و توان کشتگری ج.ا.ایران را در حوزه‌های نظامی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی افزایش دهد و بالا ببرد؛ به این ترتیب، برای ج.ا.ایران بسیار مهم است که در عراق شرایط و تحولات به‌گونه‌ای رقم بخورد که عراق همچنان در صف و جبهه ج.ا.ایران باشد. اجرای این تحقیق می‌تواند: الف- مبنایی برای سیاست‌گذاری دفاعی ج.ا.ا. در مقابل انواع تهدیدها با توجه به تحولات جدید کشور عراق

باشد. ب- باعث اتخاذ راهبرد دفاعی متناسب با عوامل ژئوپلیتیکی انسانی و فرهنگی برای مقابله با انواع تهدیدها از مبدأ سرزمینی عراق شود. اجرا نشدن این تحقیق باعث: الف- نداشتن یک راهبرد دفاع امنیتی کارآمد مبتنی بر عوامل ژئوپلیتیکی انسانی و فرهنگی جهت مقابله با تهدیدهایی که استقلال و تمامیت ارضی ج.ا.ایران را از مبدأ سرزمینی عراق نشانه گرفته، باعث غافل‌گیری راهبردی نظام و نیروهای مسلح ج.ا.ایران می‌گردد. ب- در شرایط کنونی فقدان راهبرد دفاعی مطلوب و مبتنی بر عوامل ژئوپلیتیکی انسانی و فرهنگی، دفاع اطمینان‌بخش با تهدیدهای نظامی امنیتی را از مبدأ سرزمینی عراق با چالش جدی مواجه می‌کند. سؤال اصلی این تحقیق عبارت است از: عوامل ژئوپلیتیکی انسانی و فرهنگی چه نقشی بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران نسبت به تهدیدات از مبدأ سرزمینی عراق دارند؟ سؤال‌های فرعی عبارت‌اند از:

الف. عوامل ژئوپلیتیکی انسانی چه نقشی بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران نسبت به تهدیدات از مبدأ سرزمینی عراق دارند؟

ب. عوامل ژئوپلیتیکی فرهنگی چه نقشی بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران نسبت به تهدیدات از مبدأ سرزمینی عراق دارند؟

پ. علایق مشترک فرهنگی و انسانی بین ایران و عراق چگونه است؟

ت. ج.ا.ایران در حوزه عوامل ژئوپلیتیکی انسانی و فرهنگی در چه موقعیت راهبردی قرار دارد؟ این مقاله فرضیه ندارد و اهداف تحقیق متناظر با سؤالات است.

مبانی نظری تحقیق

پیشینه تحقیق

با مراجعه به مراکز مطالعاتی و تحقیقاتی، چهار مورد پیشینه مرتبط به شرح زیر مورد مطالعه قرار گرفت:

الف. رساله دکتری تحت عنوان «نقش عوامل ژئوپلیتیک در راهبرد دفاعی، مطالعه موردی ایران نسبت به عراق» که در سال ۱۳۸۶ در دانشگاه تربیت مدرس انجام شده است. این رساله دو کشور ایران و عراق را در شش عامل ژئوپلیتیکی (طبیعی، انسانی، اقتصادی،

سیاسی داخلی، سیاسی بین‌المللی و نظامی) و ۳۶ نقش (قوت، ضعف، فرصت و تهدید) مورد بررسی قرار داده است (رشید، ۱۳۸۶: ۲۸۰).

ب. رساله دکتری با موضوع «نقش عوامل مؤثر ژئوپلیتیکی بر راهبرد دفاعی - امنیتی ج.ا.ایران در مقابل تهدیدها از مبدأ سرزمینی عراق» سال ۱۳۹۵ در دانشگاه عالی دفاع ملی انجام شده که نتیجه تحقیق: تعداد ۷۶ عامل ژئوپلیتیکی در قالب قوت، ضعف، فرصت و تهدید بر راهبرد دفاعی نقش‌آفرینی کردند و در نهایت موقعیت راهبردی ج.ا.ایران در وضعیت تهاجم قرار گرفته است (کلاتری، ۱۳۹۵: ۲۷۱).

ج. مقاله علمی - پژوهشی تحت عنوان «نقش عوامل ژئوپلیتیکی طبیعی در تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران در مقابل تهدیدات نظامی آمریکا از مبدأ سرزمینی عراق». نتایج تحقیق حکایت از آن دارد که ۱۳ عامل ژئوپلیتیکی طبیعی در قالب بسترهای قوت‌زا، فرصت‌آفرین، ضعف‌ساز و تهدیدزا دارای نقش مؤثری بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران هستند (رشید و کلاتری، ۱۳۹۵: ۲۳۸).

د. مقاله علمی - پژوهشی تحت عنوان «عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی و سیاسی مؤثر بر راهبرد دفاعی - امنیتی ج.ا.ایران در مقابل تهدیدهای فرامنطقه‌ای از مبدأ سرزمینی عراق». نتایج تحقیق حکایت از آن دارد که ۲۶ عامل ژئوپلیتیکی اقتصادی و سیاسی در قالب بسترهای مقوم، فرصت‌آفرین، ضعف‌ساز و تهدیدزا دارای نقش مؤثری بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران هستند. در رساله‌های یادشده نقش هشت عامل ژئوپلیتیکی مورد بررسی قرار گرفته است (فرجی‌راد، ۱۳۹۶: ۱۳۰).

در رساله‌های یادشده تمام عوامل ژئوپلیتیکی مورد بررسی قرار گرفته است، در مقالات یادشده فقط نقش عوامل ژئوپلیتیکی طبیعی و اقتصادی و سیاسی مورد بررسی قرار گرفته است. درحالی‌که در این مقاله تهدیدات خاص آمریکا و تکفیری‌ها در حوزه انسانی و فرهنگی بررسی شده است؛ بنابراین از روش و ادبیات تحقیق پیشینه‌های یادشده استفاده شده است.

تعریف مفاهیم

عوامل ژئوپلیتیکی^۱: عوامل و سرچشمه‌های مؤثر بر قدرت از سه گروه علوم سیاسی و حکومتی؛ عوامل جغرافیایی، انسانی و فرهنگی و عوامل و متغیرهای مؤثر شامل عوامل علمی و فناوری، اقتصادی، رسانه‌ای، فرهنگی، نظامی، فضایی و بین‌المللی توسط آن‌ها شکل گرفته است (حافظ‌نیا، ۱۳۹۰: ۲۷۳).

تعلق ژئوپلیتیکی^۲: مکمل‌های فضایی جغرافیایی مفروض در ماورای مرزها که به لحاظ ساختاری از تجانس برخوردار بوده و به لحاظ کارکردی تأمین‌کننده نیازها و کاستی‌های یک کشور است. این مفهوم به‌نوعی زیربنای علایق و منافع ملی کشورها را تشکیل می‌دهد و ناظر به مواردی است که با تمام یا بخشی از خصیصه‌های طبیعی و انسانی کشور تجانس و همگونی دارند (همان: ۱۲۲).

راهبرد دفاعی^۳: راهبرد به معنای تعیین هدف‌های بلندمدت سازمان و گزینش مجموعه اقدامات و تخصیص منابع لازم برای دستیابی به این اهداف است (Chandler, 2010: 7). راهبرد دفاعی عبارت است از: علم و فن و هنر به‌کارگیری همه قدرت کشور یا قدرت ملی است برای مقابله با انواع تهدیدهای امنیت ملی در تمامی ابعاد (دانش آشتیانی، ۱۳۹۱: ۸۱).

تهدید امنیتی^۴: عبارت از وضع و حالتی است که در آن مجموعه‌ای از ادراکات و تصورات نسبت به پدیده‌ها و رابطه آن‌ها با بقاء، کمیت یا کیفیت ارزش‌های اساسی و مورد احترام بر وجود خطر جدی یا امکان نابودی آن ارزش‌ها دلالت می‌کنند (Richard, 1999: 118).

ژئوپلیتیک فرهنگ

فرهنگ مجموعه‌ای از خصیصه‌های ساختاری یک گروه انسانی یا ملت است که وجه غالب آن را تشکیل می‌دهد و در ابعاد مختلف جهان‌بینی و نگرش به جهان، باورها و

1. Geopolitic Factors
2. Geopolitical Interest
3. Defense Strategic
4. Security threat

عقاید، آداب و رسوم، رفتار و کردار، شیوه‌ها و ابزار، مکانیسم‌های حراست از خود، اندیشه و تفکر، ادبیات و هنر و نظایر آن انعکاس پیدا کند. این مفهوم نقش بنیادینی در اندیشه و عمل انسان‌ها دارد و تمامی حوزه‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، دفاعی، امنیتی، حقوقی، بین‌الملل و ... را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد. فرهنگ بر چشمه هویت یک گروه متشکل انسانی یا ملت است، بنابراین موجودیت سیاسی آن را توجیه می‌کند. نظریه‌های (برخورد تمدن) و (گفت‌وگوی تمدن‌ها) منعکس‌کننده نقش‌آفرینی فرهنگ در روابط و مناسبات بشر و خلق الگوهای جنگ و عدوات یا صلح و دوستی بین آن‌ها هستند. دولت‌ها و کشورها نیز برای تصاحب، تصرف و ثبت میراث فرهنگی و باستانی خود به رقابت می‌پردازند، تا آن حد که گاهی به دستبرد و سرقت میراث فرهنگی یکدیگر متوسل می‌شوند. این امر استقرار فرآیند و نظام اجرایی و حقوقی میراث فرهنگی و باستانی تاریخی بشریت را طلب می‌کند تا مشخص کند که چه میراث فرهنگی متعلق به کدام ملت و دولت است و به این ترتیب بتواند از جنگ و رقابت و منازعه بین ملت‌ها و دولت‌ها جلوگیری کند.

بنیان‌گذاری (کنوانسیون حراست از میراث فرهنگی ناملموس) یکی از این فرآیندها باشد که از سوی سازمان ملل متحد تعقیب می‌شود و به‌طور کلی مطالعه رابطه بین فرهنگ با همه عمق و وسعت آن، با سیاست و قدرت موضوعی است که می‌تواند مورد توجه ژئوپلیتیک قرار گیرد. هرچند مدتی است که عبارت ژئوکالچر وارد ادبیات ژئوپلیتیک شده است (استکی، ۱۳۹۷: ۱۱۲).

مهم‌ترین عوامل فرهنگی که بر راهبرد دفاعی - امنیتی مؤثر هستند به شرح زیر می‌باشد:

۱. **اشتراک قومی و مذهبیِ مرزنشینان دو سوی مرز:** یکی از ویژگی‌های مرزی کشورها که تأثیر مستقیمی بر امنیت مرزی دارد، داشتن تنوع قومی، اجتماعی و فرهنگی در نواحی مرزی است. این پدیده ناشی از مرزهای تحمیلی است که اغلب توسط قدرت‌های جهانی و در کشورهای تحت سلطه انجام می‌گیرد. بر پایه این وضعیت، بخشی از جمعیت یک منطقه قومی یا فرهنگی در منطقه مجاور قرار می‌گیرد. این پدیده به مرور زمان، در مناطق مرزی باعث تشکیل گروه‌های قومی، اجتماعی و فرهنگی می‌گردد که در نهایت با ویژگی‌های قومی، اجتماعی و فرهنگی آن‌سوی مرز همانند و با ویژگی‌های جمعیت در

مرکز کشور متفاوت اند. اگر این گروه‌ها نسبت به حکومت مرکزی همگرایی داشته باشند، مسئله تأمین امنیت مرز و توسعه مناطق مرزی با مشکل کمتری روبه‌رو است؛ اما هرگاه به دلایلی این گروه‌ها نسبت به حکومت مرکزی واگرایی داشته و نسبت به گروه‌های اجتماعی آن‌سوی مرز همگرایی داشته باشند، مسئله تأمین امنیت مرز با مشکل جدی روبه‌رو می‌شود (طیف‌الزیدی و العبادی، ۱۳۹۴: ۱۹۸).

۲. ترکیب قومی و زبانی ایران: «ایران امروزه از اقوام زیادی از جمله: فارسی‌زبانان، آذری، کُرد، لُر، بختیاری، بلوچ، مازندرانی، گیلک، قشقایی، عرب، لک، تالشی، ترکمن، خَلج، آشوری، کلدانی، مندایی (صائبی)، تات، گُرجی، سیستانی، ارمنی و یهودی تشکیل شده‌است. پارسی (۶۵٪)، آذری (۱۶٪)، کُرد (۷٪)، لُر (۶٪)، عرب (۲٪)، بلوچ (۲٪)، ترکمن (۱٪)، گروه‌های تُرک‌تبار قبیله‌ای همچون قشقایی (۱٪) و گروه‌های غیر ایرانی و غیر تُرک همچون ارمنی، آشوری و گُرجی (کمتر از ۱٪). زبان فارسی به‌عنوان زبان مادری توسط حداقل ۶۵٪ جمعیت و به‌عنوان زبان دوم توسط بخش بزرگی از ۳۵٪ دیگر گویش می‌شود».

۳. ترکیب ادیان و مذاهب ایران: مطابق اصل دوازدهم قانون اساسی، دین رسمی ایران، اسلام و مذهب جعفری اثناعشری است و این اصل الی‌الابد غیر قابل تغییر است. جمعیت ایران بر اساس آمار، ۸۹٪ شیعه، ۹٪ سنی، ۲٪ مسیحی، زرتشتی، یهودی، (فرقه ضاله) بهایی و سایر ادیان هستند. سایر مذاهب اسلامی که در قانون اساسی به آن‌ها تصریح شده، شامل مذاهب چهارگانه اهل سنت (حنَفی، شافعی، حنبلی، مالکی) و شیعیان زیدی (چهار امامی) نیز قانونی و دارای احترام کامل می‌باشند. همچنین در اصل ۱۳ قانون اساسی، ایرانیان مسیحی، یهودی و زرتشتی به‌عنوان اقلیت دینی پذیرفته شده‌اند و می‌توانند در حدود قانون بر اساس کیش خود عمل نمایند (نامی و محمدپور، ۱۳۹۲: ۵۵-۵۱).

۴. همگرایی قومی و مذهبی در ایران: از بررسی ساختار ملت ایران مشخص می‌شود که الگوی ملت در ایران ترکیبی و ناهموزن است، اکثریت ملت فارس و شیعه هستند که در بخش مرکزی فضای جغرافیایی ایران استقرار یافته‌اند در ترکیب قومی ملت ایران، اکثریت با فارس‌ها و سپس آذری‌ها است، کُردها، عرب‌ها، بلوچ‌ها و ترکمن‌ها در رده‌های بعدی

قرار دارند. در ترکیب دینی ملت نیز اکثریت ۹۹/۵٪ مسلمان (۹۵٪ شیعه اثناعشری و بقیه اهل سنت) است. هریک از اجزای ترکیبی (زبان و دین) در یک یا چند خصیصه فرهنگی با بخش اکثریت تجانس دارند و همین اشتراک بر پیوند و اتصال گروه‌های قومی و مذهبی با بدنه ملت تأثیر می‌گذارد. ساختار فضایی ملت ایران از حیث جغرافیایی دو بخش دارد: بخش مرکزی که متراکم‌تر و متجانس‌تر است و اکثریت ملت به آن تعلق دارد، در سامان‌بخشی به هویت ملی ایران، نقش محوری ایفا می‌کنند و واحدهای حاشیه‌ای که از حیث جغرافیایی نسبت به هم دچار گسستگی و ناهمگونی هستند. احساس وابستگی تاریخی به یک واقعیت و هویت کلان‌تر به نام ایران یا تعلق خاطری که از سابقه مشترک تاریخی و فرهنگی با دیگر اقوام و پیوند ریشه‌دار با سرزمین ایران نشأت می‌گیرد، واقعیتی است که نمی‌توان به راحتی از آن چشم پوشید (حافظ‌نیا: ۱۳۹۱: ۱۵۶-۱۵۱). همگرایی به لحاظ مفهومی عبارت است از تقریب و نزدیک شدن افراد به سمت نقطه‌ای مشخص که اغلب به عنوان هدف مشترک آنان شناخته می‌شود و واگرایی در برابر آن، عبارت است از تفکیک و جدایی از همدیگر و دور شدن آن‌ها از هدف مشترک و حرکت به سمت هدف‌های خاص (حافظ‌نیا، ۱۳۹۰: ۳۷۳).

کارکردهای فرهنگ

فرهنگ به عنوان یک عامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر راهبرد دفاعی - امنیتی، دارای سه کارکرد مهم است:

الف. ایجاد تفاهم: اولین نتیجه و ثمره فرهنگ، تفاهم است. برای روشن شدن ارتباط تفاهم با فرهنگ جامعه، لازم است اختلاف بین فهم و تفاهم مشخص گردد. تفاهم؛ مرتبه متأخر از فهم است. تفاهم، زمانی صورت می‌پذیرد که فهم و سنجش نسبت به امری به پذیرش عمومی برسد. زمانی که فهم یک مطلب به پذیرش عمومی رسید، مبدأ تفاهم می‌شود. در پذیرش اجتماعی ابتدا پذیرش و تغییر شکل‌گیری ارتکازات صورت می‌پذیرد و سپس تفاهم حاصل می‌شود (تقی‌زاده اکبری، ۱۳۸۵: ۱۴۳).

ب. احراز هویت: اثر دوم فرهنگ احراز هویت است. به همین دلیل تغییرات فرهنگی، مبدأ تغییر در هویت یک جامعه می‌باشد. ارزش‌های یک جامعه زمانی که به هنجارهای مورد پذیرش تبدیل می‌شوند، مبدأ ارزش‌گذاری، زشتی و زیبایی و خوبی و بدی در جامعه محسوب می‌شوند و مبدأ هویت و شخصیت و تمایز یک جامعه با سایر جوامع نیز قرار می‌گیرند. اهمیت توجه به هویت فرهنگی یک ملت به این دلیل است که معرف و مروج باورها و اعتقادات فرد و جامعه بوده و عامل تمایز حیات معنوی افراد و جوامع می‌باشد. هویت جامعه، تابع ارتباط‌های پذیرفته‌شده آن جامعه است. به‌عنوان مثال، مفهوم شرافت در جوامع اسلامی نسبت به جوامع غربی، به دلیل پذیرش دو نوع ارتباط جنسیتی بین انسان‌ها، متفاوت است.

پ. حفظ و ارتقای انسجام اجتماعی: وحدت‌بخشی و حفظ و ارتقای انسجام اجتماعی، سومین کارکرد فرهنگ است. فرهنگ، عامل وحدت، انسجام و همبستگی یک جامعه می‌گردد؛ جامعه‌ای که در ارزش‌ها، باورها و رفتارها به ذهنیت مشترکی رسیده و جهت‌گیری مشابهی را تعقیب می‌نماید، برای تحقق فرهنگ و آرمان مورد پذیرش خود حاضر به هرگونه از خودگذشتگی و ایثار می‌باشد (تقی‌زاده اکبری، ۱۳۸۵: ۱۴۳).

عوامل انسانی

ساده‌ترین شکل مطالعه جمعیت کشورها از دیدگاه ژئوپلیتیک، مطالعه نحوه توزیع جغرافیایی آن‌ها می‌باشد. آنچه بدیهی است، در تجزیه و تحلیل جمعیت نباید تنها به جنبه‌های کمی توجه کرد، چون مهم‌ترین عامل در ژئوپلیتیک انسان است، زیرا تمام پدیده‌های محیط طبیعی چه ثابت، چه متغیر، در یک قطب و انسان به‌تنهایی در قطب دیگر قرار دارد.

از دیدگاه ژئوپلیتیک، انسان متفکر و خلاق که از مهارت عینی و ذهنی بالایی برخوردار است و می‌تواند با پیش‌بینی، از بروز حوادث نامطلوب احتمالی در آینده، جلوگیری کند، مورد توجه است، بنابراین باید به این نکته توجه داشت که هرگاه در تجزیه و تحلیل مسائل ژئوپلیتیک از انسان صحبت به میان می‌آید، تنها انسان ماهر دارای هدف و با کیفیت مورد

نظر است. هرگاه افراد بین سنین ۲۰ تا ۶۵ ساله، بیش از ۳۵ درصد کل جمعیت یک کشور را تشکیل دهند، این کشور از بهترین و مطلوب‌ترین عوامل ژئوپلیتیکی به‌منظور حفظ امنیت، ثبات سیاسی و توسعه اقتصادی برخوردار است و از چنین عاملی به‌عنوان پشتوانه راهبردی سود می‌برد. جمعیت‌شناسی به بررسی و مطالعه تعداد جمعیت، تراکم جمعیت، پراکنش جغرافیایی، ترکیب جمعیت و دیگر آمارهای مهم و حیاتی جمعیت می‌پردازد. البته روابط حاکم میان اکثریت‌ها و اقلیت‌ها مهم‌تر از درصد نسبی جمعیت هریک از آن‌ها می‌باشد (عزتی، ۱۳۸۸: ۹۵).

کمیت جمعیت در جمهوری اسلامی ایران و عراق

جمعیت ایران علاوه بر اینکه از نظر کیفی کارا و توانمند است، از نظر کمی نیز بیشترین جمعیت را در میان کشورهای منطقه به جز ترکیه در خود جای داده است. در تجزیه و تحلیل جمعیت تنها نباید به جنبه‌های کمی جمعیت توجه کرد (همان: ۹۲). بررسی‌های انجام‌شده در سرشماری‌ها حاکی از آن است که جمعیت کنونی ایران با حدود ۷۰ درصد در سنین کار و فعالیت و به‌رغم معضلات اشتغال‌زایی، این ساختار در یک دوران طلایی برای پیشرفت و توسعه کشور قرار دارد. علاوه بر این، جمعیت ایران دوره شدید جوانی را پشت سر گذاشته و سهم افراد کمتر از ۱۵ سال از ۴۶ درصد به ۲۵ درصد تقلیل یافته است. در نتیجه با توجه به این وضعیت که سطح سواد و آگاهی به همراه دارد، کاهش دامنه هرم سنی در سال (۱۳۹۵) قابل پیش‌بینی است. این فرآیند در طی ۲۰ تا ۳۰ سال آینده با آثار سالخوردگی جمعیت بر نیروی کار خودنمایی خواهد کرد (دهقانی‌پوده، ۱۳۹۲: ۶۸).

هرم سنی ج.ا.ایران نشان‌دهنده جوان بودن جمعیت است، زیرا بیش از ۶۰ درصد جمعیت پایین‌تر از دو سال سن دارند ولی با توجه به کوچک شدن پایه‌های هرم، یعنی گروه‌های سنی زیر ۱۵ سال، جمعیت ایران در آینده از نظر فعال بودن به بهترین دوره زمانی خود می‌رسد. در عراق نیز حدود ۵/۳۹ درصد را افراد زیر ۱۴ سال، ۴/۵۷ درصد را افراد ۶۵-۱۵ سال و ۱/۳ درصد را افراد بالای ۶۵ سال تشکیل می‌دهند. به‌طور کلی از لحاظ ویژگی‌های کمی و ساختار جمعیتی، کشور ایران نسبت به عراق وضعیت بسیار

مطلوب‌تری دارد. جمعیت ایران بیش از دو برابر جمعیت عراق بوده و در بررسی توزیع نسبی جمعیت، پایه‌های هرم شروع به کوچک شدن و میانه هرم شروع به گسترده شدن نموده است. درحالی‌که هرم سنی عراق نشان می‌دهد که پایه‌های هرم بسیار گسترده است و این به خاطر رشد زیاد جمعیت در این کشور می‌باشد (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۴: ۱۲۵).

پراکندگی جمعیت و تراکم آن در جمهوری اسلامی ایران و عراق

به لحاظ پراکندگی در توزیع جمعیت، هرچند هر دو کشور ایران و عراق از توزیع متناسبی از لحاظ جمعیتی برخوردار نیستند ولی توزیع جمعیت در ایران در سطح سرزمین بسیار متناسب‌تر از عراق است. نقشه پراکندگی جمعیت ایران نشان می‌دهد که جمعیت به صورت پراکنده در نواحی غربی، جنوبی، شمالی، مرکزی و شمال شرقی از تراکم متناسبی برخوردار بوده و به‌نوعی جمعیت در این نواحی پراکنده شده است. ما در این نواحی نقاط شهری بزرگ و متراکمی را هرچند به صورت نقطه‌ای داریم، ولی در عراق جمعیت به‌صورت یک نوار باریک از شمال تا جنوب در طول مرزهای ایران و با عرض کمتر از ۲۰۰ کیلومتری پراکنده شده‌اند که این وضعیت، عراق را در مقابل ایران آسیب‌پذیر نموده و در موضع ضعف قرار می‌دهد. به لحاظ تراکم نسبی جمعیت، ایران یکی از خلوت‌ترین کشورهای جهان به شمار می‌آید. در حال حاضر ۹۰٪ از جمعیت ایران در نیمه غربی و شمالی با وسعتی نزدیک به ۴۵ درصد مساحت کل کشور ساکن است. تراکم جمعیت در قسمت غربی حدود ده برابر قسمت شرقی است (یعنی ۵/۸۰ نفر در مقابل ۷/۸ نفر در کیلومتر مربع) و پرتراکم‌ترین نقطه کشور، دشت‌های ساحلی شمالی است که ۱۱ درصد کل جمعیت کشور در وسعتی نزدیک به سه درصد از کل مساحت کشور زندگی می‌کند. کم‌تراکم‌ترین منطقه کشور در نواحی شرقی با ۱۵ نفر در کیلومتر مربع است؛ اما جدای از تراکم نسبی و زیستی، قطب‌های مختلف در سطح کشور پراکنده شده‌اند. پراکندگی جمعیت در عراق نیز وابسته به منابع زیستی، به‌ویژه آب است. در زمین‌های حاصلخیز یا دشت‌های آبرفتی، میزان تراکم جمعیت افزایش می‌یابد. به جز مناطق کوهستانی شمال شرقی، جمعیت عراق به‌طور عمده در اطراف حوزه‌های رودخانه‌ای اسکان یافته‌اند (سیف‌زاده، ۱۳۷۹: ۱۲۵).

اختلاف‌ها و شکاف‌های قومی - مذهبی ملت در جمهوری اسلامی ایران

ملت ایران را از نظر منشأ نژاد به سه دسته آریایی‌ها، غیرآریایی‌ها و گروه‌های نژادی مختلط تقسیم می‌کنند، با وجود این برخی متفکران ملی‌گرای ایرانی، به خلوص نژاد ایرانیان کنونی معتقدند و بر این تأکید دارند که آمیزش آریایی با نژادهای مهاجر و مهاجم در ایران ناچیز بوده است (کاتم، ۱۳۷۱: ۲۸). از نظر شاخص‌های هویتی و قومی مانند زبان، گویش، مذهب و... در کشور ایران حدود ۲۲ قوم و گروه‌های قومی و خرده‌فرهنگ قابل تفکیک هستند. ولی در این اقوام و جمعیت‌ها به علت استقرار سالیان متمادی در کنار هم و تحولات فرهنگی و قومی رخ داده در طول زمان، رفته رفته هویت‌های ملی و سرزمینی بر هویت‌های قومی آن‌ها چیره گردیده است و به لحاظ مذهبی نیز با وجود اکثریت شیعی (بیش از ۹۰ درصد) و اسلام (بیش از ۹۸ درصد)، این مؤلفه‌ها (دین و مذهب) مهم‌ترین عامل انسجام و پیوند و منشأ و هویت برای ملت ایران تلقی می‌شوند. در ایران با اینکه از لحاظ قومی، تنوع و گوناگونی فراوانی وجود دارد ولی درهم‌تنیدگی آن‌ها بسیار زیاد است. این درهم‌تنیدگی باعث اتحاد و همدلی آن‌ها در مواجهه با تهدیدهای خارجی بوده است. به طوری که یکی از ویژگی‌های جنگ ایران و عراق را می‌توان به حضور سایر اقوام ایرانی در جنگ و مشارکت و همکاری آن‌ها در دفاع از سرزمین ایران دانست (امان‌الهی بهاروند، ۱۳۸۰: ۲۰).

اختلاف‌ها و شکاف‌های قومی - مذهبی ملت در عراق

سه تیره از مردم که کمتر صفت مشترکی برای در کنار هم نشستن داشتند، یعنی کردها، اعراب سنی و اعراب شیعه، گردهم آورده شدند، به عبارتی از کشوری تحت عنوان عراق می‌توان سخن به میان آورد، اما از مردمی به نام ملت عراق هنوز نمی‌توان سخن گفت و هر رژیم‌ی که در عراق بر سر کار می‌آید، در تلاش برای موازنه میان وحدت عراق، صلح داخلی و حقوق بشر با انتخاب‌های دشواری روبه‌رو خواهد شد، زیرا حس وحدت ملی در عراق هرگز نیرومند نبوده است. از همه مهم‌تر بالاترین مانع در راه وحدت عراق، جدایی بین اکثریت عرب و اقلیت کردزبان بوده است. علاوه بر این سه گروه اساسی، گروه‌های قومی و مذهبی دیگری نظیر ترکمن‌ها، آشوری‌ها، ایرانی‌ها، یهودی‌ها و ارمنی‌ها نیز در

عراق با هویت‌های مستقل و خواسته‌هایی که در چالش با سایر اقوام و مذاهب است، وجود دارند که شکاف‌های زیادی را ایجاد کرده است (سالینجر و لوران، ۱۳۷۴: ۲۲).

وجود هویت ملی و احساس آن در جمهوری اسلامی ایران و عراق

برای تشکیل واحد سیاسی منسجمی به‌عنوان کشور و استمرار حیات سیاسی و اقتدار ملی آن، عوامل و مؤلفه‌هایی مؤثر هستند که جغرافی دانان از آن‌ها به‌عنوان عوامل بنیادین تأسیس دولت و ایجاد کشور یاد می‌کنند. این عوامل در واقع هویت ملی و اندیشه سیاسی تشکیل یک دولت را فراهم می‌آورد. موقعیت، فضا، وحدت سرزمینی، سابقه کهن، زبان، دین و مذهب، نژاد و قومیت، ساختار فرهنگی و اسطوره‌ای هویت ملی و احساس تعلق به آن را در بین ایرانیان تقویت کرده است، ولی عراق فاقد همه این مقوله‌ها است یا اینکه این مقوله‌ها در عراق بسیار ضعیف است و اگر کشورهای ایران و عراق بر اساس این مقوله‌ها مقایسه شود، به‌خوبی اختلاف فاحش این دو واحد سیاسی از نظر موجودیت سیاسی و انسجام فرهنگی، پیشینه تاریخی و اجتماعی و حتی وحدت طبیعی و جغرافیایی روشن و مشخص می‌گردد.

وضعیت قومی، نژادی و مذهبی در جمهوری اسلامی ایران

قومیت: در دوران معاصر، هویت‌های قومی با عناصری مثل زبان و مذهب تعریف می‌شوند و بر اساس این تعلقات در کشور ایران بیش از ۶۰ قوم، قبیله، ایل و گروه‌های زبانی و قومی قابل تشخیص هستند؛ بنابراین با توجه به شاخص‌ها و ویژگی‌هایی از قبیل خودآگاهی قومی، توزیع میان‌مرزی، پیوستگی فرهنگی و قومی برون‌مرزی، سابقه جنبش‌های سیاسی و قومی در میان اقوام و گروه‌های مختلف قومی-زبانی و مذهبی ایران، شش قوم آذری، کرد، بلوچ، ترکمن، عرب و لر به‌عنوان اقوام مهم و مؤثر تلقی می‌شوند.

نژاد: تاریخ‌نگاران ایرانی و غربی معتقدند که ساکنان ایران از نژاد آریایی‌های هند و اروپایی هستند که ۳۵۰۰ سال پیش وارد خاک ایران شدند؛ اما عده‌ای معتقدند که آمیزش نژادی در طی سالیان دراز در حد گسترده‌ای اتفاق افتاد (کاتم، ۱۳۸۳: ۲۹-۱۸).

دین و مذهب: اکثریت قریب به اتفاق مردم ایران پیرو دین اسلامند، ۵۶/۹۹ درصد از جمعیت کشور را مسلمانان تشکیل می‌دهند که خود به دو گروه عمده شیعه و سنی تقسیم می‌شوند. زرتشتی با ۰/۵ درصد، مسیحی ۱/۱ درصد و کلیمی ۲/۲ درصد، سایر ادیان و مذاهب مهم موجود در ایران می‌باشند و ۲/۲ درصد نیز متعلق به سایر ادیان و مذاهب است. از این میان شیعه اثناعشری با بیشترین پیرو و حدود ۹۴ درصد، مذهب رسمی شناخته شده است که تا ابد غیر قابل تغییر است (مرکز آمار ایران، سرشماری ۱۳۹۰: ۱۹۵).

وضعیت قومی، نژادی و مذهبی عراق

نژاد و قومیت: در دوران رژیم بعث عراق، جمعیت عرب ۷۶ درصد، کرد ۱۹ درصد و باقی‌مانده آن‌ها را ترکمن‌ها، آشوری‌ها و ارمنی‌ها تشکیل می‌دادند. بر همین اساس، کردها بزرگ‌ترین اقلیت نژادی عراق را شکل می‌دادند.

دین و مذهب: در منابع گوناگون، نسبت مسلمانان به کل جمعیت عراق ۹۷ درصد آمده و سه درصد بقیه نیز شامل مسیحیان و پیروان دیگر ادیان می‌شود که از جمله آن‌ها یهودیان، یزیدی‌ها، بهایی‌ها و صابئین هستند. در میان مسلمانان عراق نیز نسبت شیعیان به کل جمعیت این کشور، ۶۰ تا ۶۵ درصد ذکر شده و نسبت اهل سنت نیز بین ۳۲ تا ۳۵ درصد اعلام شده است. کشور عراق از جمله کشورهایی است که در قرن بیستم و پس از فروپاشی امپراتوری عثمانی ایجاد شده و فاقد پیشینه تاریخی قومی به‌عنوان یک دولت ملی مستقل و همبستگی‌های لازم برای نامیده شدن به‌عنوان ملت است و سه تیره از مردم که کمتر صفت مشترکی برای در کنار هم نشستن داشتند، یعنی کردها، اعراب سنی و اعراب شیعه، گردهم آورده شدند (سالینجر و لوران، ۱۳۷۴: ۲۲).

انسجام ملی و تجانس سیاسی و قومی ملت در جمهوری اسلامی ایران و عراق

پیدایش، حفظ و تداوم تاریخی ایران با کمک و همگرایی اقوام ایرانی حاصل شده است. امروز با توجه به اسناد و مدارک محکم تاریخی، هیچ‌کس نمی‌تواند نقش ارزشمند اقوام ایرانی را در انسجام ملی از گذشته تاکنون انکار کند. به‌طور کلی و در حال حاضر

یکی از مؤثرترین عوامل منسجم‌کننده ساختار ترکیبی ملت، مشارکت متوازن اقوام و اجزای ملت (چه در ترکیب اجتماعی و چه در ترکیب فضایی آن) در سرنوشت و امور ملی کشور است. حضور گروه‌ها و اقوام مختلف، به نسبت سهمی که در جمعیت کل کشور دارند، در پایتخت ملی و تصرف پایگاه‌ها و مسئولیت‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، نظامی و امنیتی جامعه، همچنین بهره‌مندی متناسب با سهم هریک از منابع مشاع و مشترک ملی، نظیر بودجه عمومی، نقشی مثبت در توسعه فضایی جمعیت، اعتماد، همبستگی و همدلی ملی دارد، ولی باید اذعان کرد که در جامعه امروز ایران الگوی متوازن مشارکت مشاهده نمی‌شود و دیدگاه دولت و بخش مرکزی ملت، نسبت به بخش حاشیه به دلیل برخی رفتارهای واگرایانه این بخش، توأم با بدبینی و سوء تفاهم است؛ بر همین اساس تعامل ملی بین بخش مرکزی و پیرامونی، به‌ویژه مناطق اقلیت‌نشین نامتجانس‌تر، به‌خوبی برقرار نمی‌شود. بخش پیرامونی به‌جز برخی مناطق آذری‌نشین، سهم چندانی در امور ملی ندارد؛ این اقلیت‌ها، به‌ویژه بلوچ‌ها، ترکمن‌ها، اعراب و کردها در پایتخت ملی نیز بسیار کم حضور دارند و در مقابل چندان احساس تعلق به بخش مرکزی و پایتخت نمی‌کنند (حافظ‌نیا، ۱۳۸۱: ۱۸۵).

نظام سیاسی عراق نیز که از سه حوزه جغرافیایی با مردم به‌طور کامل متفاوت تشکیل شده است، وضعیت نامطلوبی را به وجود آورده و این کشور را همواره دچار خشونت‌های داخلی نموده است. بالاترین مانع در راه وحدت عراق جدایی بین اکثریت عرب و اقلیت کُردزبان بوده است. کردها در مناطق به نسبت دورافتاده و کوهستانی شمال که یک‌سوم وسعت کشور را دارند، متمرکز هستند و توسط مرزهای قابل نفوذ از هم‌زبانان خود در ترکیه، ایران و سوریه جدا می‌شوند. کردها از هنگامی که در اثر خواست قدرت‌های خارجی جزئی از دولت عراق شدند، برای کسب خودمختاری یا استقلال کامل بدون انقطاع جنگیده‌اند و بعد از فروپاشی دولت بعث نیز به دنبال اجرای نظام سیاسی فدرالی هستند (فیروزی، ۱۳۸۴: ۱۵۱).

رابطه بین ژئوپلیتیک و راهبرد دفاعی

یکی از عوامل مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی در کنار عواملی از قبیل ارزیابی وضعیت امنیتی محیط بین‌المللی، وضعیت تهدیدها و... عوامل ژئوپلیتیکی است. چنانچه ژئوپلیتیک را به تعبیر دکتر حافظ‌نیا، علم مطالعه روابط متقابل جغرافیا، سیاست و قدرت و کنش‌های ناشی از ترکیب آن‌ها با یکدیگر تصور نماییم، آنگاه می‌توان گفت که عوامل ژئوپلیتیک هم یکسری سیاست‌های متأثر از عوامل جغرافیایی است که منجر به ایجاد و تولید قدرت برای اتخاذ راهبرد دفاعی مناسب مبتنی بر یکی از محیط‌های همکاری، رقابت یا منازعه می‌شود؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که عوامل ژئوپلیتیک با راهبرد دفاعی ارتباط مستقیم داشته و در انتخاب و اتخاذ راهبرد به میزان زیادی تأثیرگذار می‌باشد و از همین جهت بررسی و شناخت نقش عوامل ژئوپلیتیک حائز اهمیت می‌باشد. برای بررسی و تعیین رابطه میان دو مفهوم ژئوپلیتیک و راهبرد دفاعی ابتدا وجوه افتراق و اشتراک آن‌ها بیان می‌گردد. در این رابطه «غلامعلی رشید» معتقد است، چنانچه هدف، ابزار و روش را عناصر اصلی راهبرد دفاعی و مؤلفه‌های قدرت ملی بدانیم، به ارتباط معناداری بین این دو مفهوم پی خواهیم برد. وی وجوه اشتراک و افتراق بین این دو مفهوم را در قالب جدول زیر نشان داده است.

جدول شماره ۱: مفهوم ژئوپلیتیک در تدوین راهبرد دفاعی (جزوه درسی، رشید، ۱۳۹۴)

مفاهیم	وجوه اشتراک دو مفهوم		
	هدف	عوامل و متغیرها	منابع و ابزار و مؤلفه‌ها
راهبرد دفاعی	تأمین منافع از طریق حفظ یا ارتقای قدرت	شناخت و بررسی و تجزیه و تحلیل منابع و مؤلفه‌های قدرت	عوامل قدرت (یا عوامل ژئوپلیتیک)
ژئوپلیتیک	تأمین منافع از طریق حفظ یا ارتقای موقعیت ژئوپلیتیک (مؤلفه‌های قدرت)	شناخت و بررسی و تجزیه و تحلیل عوامل ژئوپلیتیک	عوامل ژئوپلیتیک (یا عوامل قدرت)

همان‌گونه که در جدول بالا مشاهده می‌گردد، مؤلفه‌ها، متغیرها و عوامل مورد بررسی در ژئوپلیتیک، همان متغیرها و عوامل مورد نظر در راهبرد دفاعی است و به لحاظ سلسله‌مراتبی، ژئوپلیتیک بالاتر از راهبرد دفاعی قرار می‌گیرد، یعنی پس از اهداف و منافع ملی، ژئوپلیتیک و سپس راهبرد دفاعی مطرح می‌شود. به تعبیر دیگر، سطح ژئوپلیتیک پیش‌نیاز سطح راهبرد دفاعی است؛ یعنی ژئوپلیتیک سیاستی است که دیکته می‌کند و سپس راهبرد دفاعی بر مبنای آن تدوین می‌گردد. در نتیجه، طراحی و تدوین راهبرد دفاعی مناسب مستلزم بررسی، شناخت و به‌کارگیری ظرفیت‌های عوامل ژئوپلیتیک می‌باشد. در واقع بخش اعظم منابع، ابزار و مؤلفه‌های قدرت ملی یک کشور، عوامل ژئوپلیتیک هستند و طراحی راهبرد دفاعی مطلوب برای آن کشور، بدون توجه به آن عوامل ژئوپلیتیک، امکان‌پذیر نخواهد بود (حافظ‌نیا، ۱۳۹۰: ۱۲۲).

روش‌شناسی

این تحقیق به روش زمینه‌ای موردی انجام گردیده است. نتایج پژوهش کاربردی و تصمیم‌گرا می‌باشد، پس نوع پژوهش کاربردی است. قلمرو تحقیق از نظر زمانی، از سال ۱۳۸۲ تا سال ۱۴۰۴ خورشیدی می‌باشد. از نظر مکانی، شامل جغرافیای ج.ا.ایران و کشور عراق می‌باشد. جامعه آماری این تحقیق از صاحب‌نظران و نخبگان نظامی کشور در حوزه دفاعی و متخصصان نظامی و سیاسی حوزه ژئوپلیتیک انسانی و فرهنگی، جغرافیای سیاسی، روابط بین‌الملل، امور اطلاعاتی راهبردی و امور دفاعی راهبردی، تشکیل شده که این گروه از میان مدیران و مسئولانی که نسبت به عوامل ژئوپلیتیکی انسانی و فرهنگی آگاه بوده و همچنین فرماندهان، اساتید عضو هیئت‌علمی و مدیران سیاسی متخصص در حوزه طرح‌ریزی راهبرد دفاعی که حداقل دارای مدرک تحصیلی کارشناسی ارشد بوده و پنج سال در حوزه تخصصی خود کسب تجربه نموده باشند، به‌عنوان جامعه آماری این تحقیق در نظر گرفته شده‌اند. با توجه به ویژگی‌ها و مشخصه‌های ذکر شده، جامعه آماری ۷۳ نفر می‌باشد. چون جامعه آماری کمتر از ۱۰۰ نفر می‌باشد، نمونه‌گیری به‌صورت تمام‌شمار و ۷۳ نفر می‌باشد. اطلاعات این تحقیق از دو روش «پیمایشی» و «بررسی اسناد و مدارک

کتابخانه‌های علمی و تخصصی» گردآوری شده است. در روش کتابخانه‌ای، ادبیات موضوع و اطلاعات نظری مورد نیاز با جست‌وجوی کتابخانه‌های تخصصی، اینترنتی و بانک‌های اطلاعاتی به دست آمده است. در روش میدانی، پرسشنامه‌ای تنظیم شد که ۲۶ پرسش بسته آن از طریق طیف لیکرت در پنج سطح طبقه‌بندی گردید. در طراحی پرسشنامه با روش دلفی و با استفاده از نظر صاحب‌نظران، استادان، متخصصان و خبرگان، عوامل ژئوپلیتیکی انسانی و فرهنگی ج.ا.ایران و عراق، شناسایی و سپس پرسشنامه مقدماتی تهیه و دو مرحله بین خبرگان توزیع شد و پس از تعیین اعتبار و روایی آن، پرسشنامه نهایی تهیه گردیده است. برای تعیین پایایی آزمون از روش آلفای کرونباخ استفاده شده است و یک نمونه اولیه شامل ۳۰ پرسشنامه بین استادان دانشگاه امام حسین^(ع) و دانشگاه عالی دفاع ملی پیش‌آزمون گردید و سپس با استفاده از داده‌های به‌دست‌آمده از این پرسشنامه‌ها و به کمک نرم‌افزار آماری SPSS، میزان ضریب اعتماد با روش آلفای کرونباخ بزرگ‌تر از ۰/۷. به دست آمد، بنابراین پرسشنامه مورد استفاده از قابلیت اعتماد لازم برخوردار می‌باشد.

تجزیه و تحلیل داده‌ها

تجزیه و تحلیل جمعیت شناختی

متغیرهای جمعیت‌شناختی تحقیق عبارت‌اند از: الف- سنوات خدمت، ب- میزان تحصیلات و پ- میزان آشنایی با عوامل ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران و عراق.

جدول شماره ۲: آمار توصیفی سنوات خدمت

متغیر	تعداد	کمترین داده	بیشترین داده	میانگین	انحراف استاندارد
سنوات خدمت	۷۳	۱۳	۵۸	۳۶/۳۲	۰/۲۰/۵

به‌طور میانگین جامعه نمونه بیش از ۳۲ سال سنوات خدمت دارند. بیشترین فراوانی در سنوات خدمت، بین ۳۰ تا ۳۵ سال بوده است که این مطلب نشان از باتجربه بودن پاسخگویان دارد.

جدول شماره ۳: جدول فراوانی میزان تحصیلات پاسخگویان

درصد تجمعی	درصد	فراوانی	تحصیلات
□□□□	□□□□	□□	دکتری
□□□□	□□□□	□□	کارشناسی ارشد
□□□□	□□□□	□□	کل

بیش از ۸۰ درصد (۵۹ نفر) پاسخگویان دارای تحصیلات دکتری می‌باشند و مابقی افراد (۱۴ نفر) دارای تحصیلات کارشناسی ارشد هستند.

تجزیه و تحلیل یافته‌های تحقیق

به منظور تجزیه و تحلیل سؤال‌های تحقیق و بر اساس پرسشنامه‌های تنظیم شده که بین جامعه نمونه توزیع گردیده و پاسخ‌های اخذ شده از آن‌ها، مقادیر به دست آمده برای یافته‌ها در قالب دو جدول درج گردیده که میانگین وضع موجود، میانگین رتبه‌ها، درصد فراوانی نسبی و سطح معناداری برای هر یک از سؤالات به صورت جداگانه به شرح زیر محاسبه شده است. جدول‌های زیر در قالب طیف لیکرت (خیلی زیاد، زیاد، متوسط، کم و خیلی کم) و بر اساس نمره ۵ و ۴ و ۳ و ۲ و ۱ تنظیم شده است؛ یعنی عواملی که میانگین نمره ۳ به بالا (متوسط) بگیرند، تأیید می‌گردند. بر اساس پرسشنامه‌های دریافتی، میانگین امتیاز هر یک عوامل بیشتر از ۴ می‌باشد، چون میانگین نمره پاسخ‌های دریافتی زیاد (۴ به بالا) می‌باشد، بنابراین عوامل زیر توسط جامعه نمونه تأیید شده است. عواملی که میانگین نمره دریافتی آن‌ها کمتر از حد متوسط بوده (کمتر از ۳) مورد تأیید جامعه نمونه قرار نگرفته و به همین دلیل تجزیه و تحلیل کمی نشده‌اند. در جدول‌های زیر فراوانی پاسخ‌های داده شده در نقش‌های مختلف عوامل ژئوپلیتیکی انسانی و فرهنگی رسم شده است. از آنجایی که ممکن است برخی از عوامل دارای دو نقش باشند، در نتیجه مجموع فراوانی پاسخ‌ها عددی بین ۷۳ و ۱۴۶ است. عامل‌هایی که میانگین نمرات داده شده به آن‌ها اختلاف معنادار با عدد ۳ داشته و بیشتر از ۳ باشند، پذیرفته شده‌اند. اگر عاملی در یکی از نقش‌ها (فرصت، تهدید، قوت و ضعف) بیش از نیمی از نظرات (۳۷ نفر) را دارا باشد، نقش آن را مشخص می‌کنیم.

تجزیه و تحلیل سؤال یکم تحقیق: عوامل ژئوپلیتیکی انسانی چه نقشی بر راهبرد

دفاعی ج.ا.ایران نسبت به تهدیدات از مبدأ سرزمینی عراق دارند؟

جدول شماره ۴: فراوانی تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی انسانی

ردیف	عامل	دین	قوم	تهدید	فرصت	رط	میانگین رتبه‌ها	نسبی فراوانی	Sig (2-tailed)
۱	همگرایی مردم استان‌های مرزی ایران و عراق با هم	۴	۴	۶۱	۴۷	۱۱۶	۳/۵۱۴	۵/۷۹	۰/۰۰۱
۲	شهروندان ایرانی مقیم عراق	۰	۲۱	۳	۶۷	۹۱	۳/۵۱۴	۳/۶۲	۰/۰۰۱
۳	کمیته جمعیت ج.ا.ایران	۱	۶۷	۲	۱۰	۸۰	۴/۲۱۹	۸/۵۴	۰/۰۰۱
۴	دانش و مهارت جمعیت ج.ا.ایران	۱	۷۷	۰	۹	۸۷	۴/۲۱۲	۶/۵۹	۰/۰۰۱
۵	بهداشت و درمان جمعیت ج.ا.ایران	۲	۶۷	۰	۴	۷۳	۳/۷۶	۵۰	۰/۰۰۱
۶	زوار شیعه سایر کشورهای مسلمان در عراق	۰	۰	۱	۷۱	۷۲	۳/۲۶۷	۳/۴۹	۰/۰۰۱
۷	جمعیت شیعه در عراق	۰	۰	۲	۷۰	۷۲	۴/۸۹۰	۳/۴۹	۰/۰۰۱
۸	باقیمانده حزب بعث عراق	۰	۰	۷۱	۳	۷۴	۳/۸۴۹	۷/۵۰	۰/۰۰۱
۹	وجود گروه‌های تکفیری- تروریستی در ایران و عراق	۶۰	۰	۶۶	۳	۱۲۹	۳/۸۴۸	۴/۸۸	۰/۰۰۱

تجزیه و تحلیل سؤال دوم تحقیق: عوامل ژئوپلیتیکی فرهنگی چه نقشی بر راهبرد

دفاعی ج.ا.ایران نسبت به تهدیدات از مبدأ سرزمینی عراق دارند؟

جدول شماره ۵: فراوانی تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی فرهنگی

ردیف	عامل	ضعف	قوت	تهدید	فرصت	خط	میانگین رتبه‌ها	میانگین نسبی	فراوانی	Sig (2-tailed)
۱	شکاف نژادی (عرب و عجم)	۶	۰	۶۹	۰	۷۵	۳/۶۳	۶۲/۳۳	۴/۵۱	۰/۰۰۱
۲	مشترکات فرهنگی ج.ا.ایران و عراق	۰	۵	۰	۷۳	۷۸	۴/۱۳۷	۲۱/۴۷	۴/۵۳	۰/۰۰۱
۳	ساختار قومی و قبیله‌ای در مناطق مرزی	۲۰	۱۰	۵۶	۲۶	۱۱۲	۳/۳۸۴	۰۸/۲۶	۷/۷۶	۰/۰۰۱
۴	توان رسانه ملی ج.ا.ایران برای جنگ رسانه‌ای	۳۶	۳۲	۱۴	۷	۸۹	۳/۲۶۷	۴۳/۳۳	۶۱	۰/۰۰۴
۵	فرهنگ عاشورایی	۰	۷۳	۱	۳۱	۱۰۵	۴/۶۴۴	۸۸/۶۴	۹/۷۱	۰/۰۰۱
۶	تهاجم فرهنگی	۴۵	۱	۷۰	۱	۱۱۷	۴/۶۵۸	۸۶/۶۷	۱/۸۰	۰/۰۰۱
۷	مساجد و پایگاه‌های مذهبی	۰	۷۲	۰	۳	۷۵	۴/۷۵۰	۹۹/۴۵	۴/۵۱	۰/۰۰۱
۸	عتبات عالیات	۰	۰	۰	۷۳	۷۳	۴/۱۹۹	۳۳/۴۹	۵۰	۰/۰۰۱
۹	حوزه‌های علمیه قم و نجف	۰	۰	۰	۷۳	۷۳	۳/۷۱۲	۳۹/۳۴	۵۰	۰/۰۰۱

با توجه به جداول بالا چون اختلافی بین میانگین عوامل با مقدار آزمون وجود ندارد یا اختلاف کمتر از حد متوسط است، فقط عامل رسانه ملی ج.ا.ایران برای جنگ رسانه‌ای، توان نقش آفرینی بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران در مقابل تهدیدها از مبدأ سرزمینی عراق را ندارد. این عامل مؤثر هست، اما به علت پراکندگی پاسخ جامعه نمونه، نقش آفرین نیست، عواملی که رتبه زیاد یا خیلی زیاد کسب نموده‌اند، نقش آفرینند. به غیر از عامل یادشده، ۱۷ عامل انسانی و فرهنگی نقش آفرین هستند. در بین ۱۷ عامل شناخت محیط خارجی و داخلی ج.ا.ایران، تعداد سه عامل دونقشی هستند که در مجموع دارای ۲۰ نقش است: پنج نقش قوت، دو نقش ضعف، هفت نقش فرصت و شش نقش تهدید بوده‌اند. عوامل

دونقشی عبارت‌اند از: ۱- همگرایی مردم استان‌های مرزی ایران و عراق با هم، ۲- وجود گروه‌های تکفیری- تروریستی در ایران و عراق، ۳- تهاجم فرهنگی.

تجزیه و تحلیل سؤال سوم تحقیق: علایق مشترک فرهنگی و انسانی بین ایران و عراق چگونه است؟

جدول شماره ۶: علایق مشترک فرهنگی و انسانی ایران و عراق

ردیف	کشور	علایق مشترک	میانگین	میانگین رتبه‌ها	فراوانی نسبی	Sig (2-tailed)
۱	عراق	نژاد	۴/۸۹۰	۲۲/۴۶	۳/۴۹	۰/۰۰۱
۲		ملیت	۴/۷۵۰	۹۹/۴۵	۴/۵۱	۰/۰۰۱
۳		قومیت	۳/۳۸۴	۰۸/۲۶	۷/۷۶	۰/۰۰۱
۴		مذهب	۳/۲۶۷	۴۳/۳۳	۶۱	۰/۰۰۴
۵	ایران	مذهب	۴/۷۵۰	۹۹/۴۵	۴/۵۱	۰/۰۰۱
۶		انقلابی‌گری	۴/۶۵۸	۸۶/۶۷	۱/۸۰	۰/۰۰۱
۷		ملیت	۴/۱۹۹	۳۳/۴۹	۵۰	۰/۰۰۱
۸		قومیت	۳/۷۱۲	۳۹/۳۴	۵۰	۰/۰۰۱

برای آنکه کشوری بتواند با دیگر کشورها پیوند و ارتباط داشته باشد، در گام نخست باید ببیند که چه علایق مشترکی با آن کشورها دارد. در این راستا، بررسی علایق دولت و ملت عراق و ایران نشان می‌دهد که علایق آن‌ها با همدیگر همخوانی و سازگاری ندارند. همان‌طوری که در جدول بالا ملاحظه می‌گردد، ترتیب اولویت علایق مشترک در عراق عبارت‌اند از: نژاد، ملیت، قومیت و درنهایت مذهب، اما ترتیب اولویت علایق مشترک در ایران عبارت‌اند از: مذهب، انقلابی‌گری، ملیت و درنهایت قومیت؛ بنابراین عراقی‌ها رگه‌های ناسیونالیستی نیرومندی دارند و اکنون به نظر می‌رسد که آن‌ها احساس می‌کنند بر اثر کنشگری ایران در این کشور، این احساسات مورد تهدید و خطر واقع شده که این امر می‌تواند در آینده پیامدهای ناگواری برای ج.ا.ایران در پی داشته باشد. اختلاف بین علایق ایران و عراق باعث ایجاد شکاف بین مردم با دولت، مردم و مردم، مردم و گروه‌ها و احزاب همسو با ایران شده است.

تجزیه و تحلیل سؤال چهارم تحقیق: ج.ا.ایران در حوزه عوامل ژئوپلیتیکی انسانی و فرهنگی در چه موقعیت راهبردی قرار دارد؟

جهت تعیین موقعیت راهبردی خودی بر روی محور مختصات و تحلیل شکاف، باید از جدول‌های ارزیابی عوامل داخلی نمره میانگین، رتبه‌های ضعف‌ها را از نمره میانگین رتبه‌های قوت‌ها کسر نمود که عدد حاصل را به نام A نام‌گذاری می‌کنیم.

$$A = 368/12 = 542/8 - 91/20$$

همچنین از جداول ارزیابی عوامل خارجی نمره میانگین رتبه‌های تهدیدها را از نمره میانگین رتبه‌های فرصت‌ها کم نموده و آن را به نام B نام‌گذاری می‌کنیم.

$$B = 513/3 - 919/22 - 432/26$$

در محور مختصات، روی محور عمودی که در ریاضیات به آن محور X ها گفته می‌شود، عوامل محیطی داخلی، یعنی ضعف‌ها و قوت‌ها و روی محور افقی که در ریاضیات به آن محور Y ها گفته می‌شود، عوامل محیطی خارجی، یعنی فرصت‌ها و تهدیدها قرار می‌گیرند. پس از تعیین نتیجه نمرات میانگین رتبه‌های عوامل داخلی و خارجی و مشخص شدن میانگین رتبه‌ها، میانگین نهایی آن‌ها در ماتریس‌ها به منظور تعیین موقعیت (وضعیت و جایگاه فعلی) و رویکرد برای تدوین و فرموله کردن راهبرد دفاعی ج.ا.ایران از مبدأ سرزمینی عراق، امتیازات فوق را روی محورهای مختصات مشخص نموده و نقطه حاصل از تقاطع این دو عدد را به دست می‌آوریم. این نقطه وضعیت و موقعیت فعلی ما را در این حوزه نشان می‌دهد. این ناحیه که نقطه وضع موجود در آن قرار گرفته، تعیین‌کننده رویکرد فعلی است. با توجه به محاسبات بالا، در موقعیت تهاجمی معطوف به قوت قرار داریم.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

پاسخ سؤال اصلی تحقیق

بر اساس یافته‌های تحقیق، عوامل ژئوپلیتیکی در مرحله شناخت محیط راهبردی دارای نقش مؤثری بر راهبرد دفاعی هستند. این عوامل؛ در تعامل با یکدیگر در قالب بسترهای قوت‌زا، فرصت‌آفرین، ضعف‌ساز و تهدیدزا بر راهبرد دفاعی نقش‌آفرینی می‌نمایند. ابتدا

تعداد ۱۸ عامل ژئوپلیتیکی انسانی و فرهنگی به دست آمد که در نهایت ۱۷ عامل که دارای معدل بیشتر از حد متوسط یا عدد ۳ بوده و در دسته زیاد و خیلی زیاد قرار گرفتند، مورد تأیید قرار گرفته و ۱ عامل که دارای معدل کمتر از ۳ بوده، تأیید نگردید. چون میزان تأثیر این عامل کمتر از حد متوسط است، نقش آفرین نیست. به عبارتی دیگر مؤثر هست، اما نقش آفرین نیست. عامل همگرایی مردم استان‌های مرزی ایران و عراق، هم‌زمان داری دو نقش (فرصت و تهدید) می‌باشد. عامل تهاجم فرهنگی هم‌زمان داری دو نقش (ضعف و تهدید) می‌باشد.

پاسخ سؤال فرعی یکم

الف. مهم‌ترین قوت دفاعی ج.ا.ایران مبتنی بر عوامل ژئوپلیتیکی انسانی عبارت‌اند از:

۱. دانش و مهارت جمعیت ج.ا.ایران.

۲. بهداشت و درمان جمعیت ج.ا.ایران.

ب. مهم‌ترین ضعف دفاعی ج.ا.ایران مبتنی بر عوامل ژئوپلیتیکی انسانی عبارت است از:

۱. وجود گروه‌های تکفیری تروریستی در عراق و ایران.

پ. مهم‌ترین فرصت دفاعی ج.ا.ایران مبتنی بر عوامل ژئوپلیتیکی انسانی عبارت‌اند از:

۱. زوار شیعه سایر کشورهای مسلمان در عراق.

۲. شیعیان عراق.

۳. شهروندان ایران مقیم عراق.

۴. همگرایی مردم استان‌های مرزی ایران و عراق با هم.

ت. مهم‌ترین تهدیدهای دفاعی ج.ا.ایران مبتنی بر عوامل ژئوپلیتیکی انسانی عبارت‌اند از:

۱. باقیمانده حزب بعث عراق.

۲. وجود گروه‌های تکفیری تروریستی در عراق و ایران.

۳. همگرایی مردم استان‌های مرزی ایران و عراق با هم.

پاسخ سؤال فرعی دوم

الف. مهم‌ترین قوت‌های دفاعی ج.ا.ایران مبتنی بر عوامل ژئوپلیتیکی فرهنگی عبارت‌اند از:

۱. فرهنگ عاشورایی.

۲. مساجد و پایگاه‌های نظامی.

ب. مهم‌ترین ضعف دفاعی ج.ا.ایران مبتنی بر عوامل ژئوپلیتیکی فرهنگی عبارت است از:

۱. تهاجم فرهنگی.

پ. مهم‌ترین فرصت‌های دفاعی ج.ا.ایران مبتنی بر عوامل ژئوپلیتیکی فرهنگی عبارت‌اند از:

۱. عتبات عالیات.

۲. حوزه‌های علمیه قم و نجف.

۳. مشترکات فرهنگی ج.ا.ایران و عراق.

ت. مهم‌ترین تهدیدهای دفاعی ج.ا.ایران مبتنی بر عوامل ژئوپلیتیکی فرهنگی عبارت‌اند از:

۱. تهاجم فرهنگی.

۲. شکاف نژادی عرب و عجم.

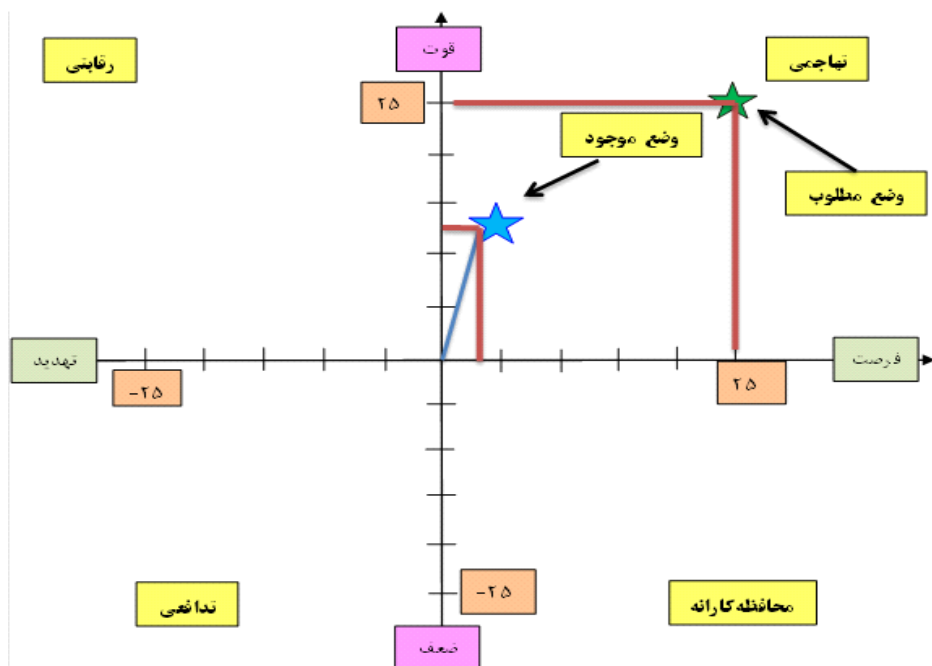
۳. ساختار قومی - قبیله‌ای در مناطق مرزی ج.ا.ایران.

پاسخ سؤال فرعی سوم

ترتیب اولویت علایق مشترک در عراق عبارت‌اند از: نژاد، ملیت، قومیت و درنهایت مذهب، اما ترتیب اولویت علایق مشترک در ایران عبارت‌اند از: مذهب، انقلابی‌گری، ملیت و درنهایت قومیت. نگاه و علایق حاکمیت ایران مبتنی بر اسلام سیاسی است، ولی نگاه مردم ایران و عراق نگاهی تکنوکرات است. این دو نگاه پادسان و ناساز هستند؛ بنابراین به‌منظور داشتن رابطه‌ای نیرومند، بهتر آن است که ج.ا.ایران، عراق را بر اساس علایق خود این کشور ببیند، نه بر اساس علایق خودش. از دل این تفاوت‌ها و ناهمخوانی‌ها، نباید بین دولت - ملت ایران و عراق شکاف ایجاد شود، این امر از یک‌سو، به نارضایتی در درون کشور و میان مردم ایران دامن می‌زند و از سوی دیگر، مردم عراق را نسبت به نفوذ و جایگاه ایران در عراق ناخرسند و خشمگین می‌سازد.

پاسخ سؤال فرعی چهارم

با توجه به قوت‌ها، ضعف‌ها، فرصت‌ها و تهدیدهای موجود که در سؤال‌های فرعی ۱ و ۲ به آن پاسخ داده شده است، موقعیت راهبردی خودی ترسیم می‌گردد. با توجه به شکل زیر در موقعیت تهاجمی قرار داریم. این بخش خود به چهار قسمت تقسیم می‌گردد: تهاجمی خفیف، تهاجمی معطوف به قوت، تهاجمی معطوف به فرصت و تهاجمی شدید، بنابراین بر اساس تجزیه و تحلیل به عمل آمده از سؤال سوم تحقیق، در موقعیت تهاجمی معطوف به قوت قرار داریم.

نمودار شماره ۱: تعیین موقعیت راهبردی ج.ا.ایران در حوزه عوامل ژئوپلیتیکی انسانی و فرهنگی

پیشنهادها

۱. راهبردهای ج.ا.ایران در عراق باید بر اساس دولت-ملت‌سازی با مردم و مسئولین عراق باشد.
۲. توجه به نسل جوان عراق و راهبرد ایجاد تفاهم ملت-ملت بین جوانان ایران و عراق تا دوری آنها از بین برود.

۳. ممانعت از اتحاد و همبستگی بین عناصر باقیمانده حزب بعث و گروه‌های تکفیری تروریستی (مثل داعش) علیه ج.ا.ایران، با استفاده از شیعیان عراق.
۴. تقویت همگرایی بین مردم استان‌های مرزی که دارای ساختار قومی- قبیله‌ای می- باشند، جهت تأمین مرزهای زمینی و مقابله با تهدیدها از مبدأ سرزمینی عراق.
۵. ایجاد امنیت جمعی مردم‌پایه بین ایران و عراق با محوریت بخش دفاع و استفاده از ظرفیت‌های موجود در استان‌های مرزی.
۶. استفاده از ظرفیت مساجد، حوزه‌های علمیه قم و نجف و فرصت‌سازی از عتبات عالیات به‌خصوص مراسم اربعین حسینی برای تقویت وحدت بین اقوام مختلف دو کشور ج.ا.ایران و عراق.
۷. استفاده از مشترکات فرهنگی بین ایران و عراق به تأسی از فرهنگ عاشورایی برای از بین بردن شکاف نژادی عرب و عجم.

فهرست منابع و مآخذ

الف. فارسی

- افتخاری، اصغر، (۱۳۹۲)، برآورد نظامی تهدید، تهران، انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی.
- امان‌اللهی بهاروند، اسکندر، (۱۳۸۰)، بررسی علل گوناگونی قومی در ایران از دیدگاه انسان‌شناسی، فصلنامه مطالعات ملی، سال سوم، تهران.
- استکی، جواد، (۱۳۹۷)، محیط‌شناسی ژئوپلیتیکی شمال‌غرب کشور، تهران، دانشگاه عالی دفاع ملی.
- اُتوتایل و دیگران، (۱۳۸۰)، اندیشه‌های ژئوپلیتیک در قرن بیستم، ترجمه: محمدرضا حافظ‌نیا و هاشم نصیری، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه.
- حافظ‌نیا، محمدرضا، (۱۳۸۱)، جغرافیای سیاسی ایران، تهران، انتشارات سمت.
- حافظ‌نیا، محمدرضا، (۱۳۹۰)، اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، مشهد، انتشارات پایلی.
- دانش‌آشتیانی، محمداقبر، (۱۳۹۱)، مدیریت راهبرد دفاعی امنیتی، تهران، انتشارات مرکز آموزشی و پژوهشی شهید صیاد شیرازی.
- دهقانی پوده، حمیدرضا، (۱۳۹۲)، کتاب سبز عراق، چاپ اول، تهران، اداره نشر وزارت امور خارجه.
- رشید، غلامعلی و کلانتری، فتح‌الله، (۱۳۹۵)، مقاله علمی- پژوهشی نقش عوامل ژئوپلیتیکی طبیعی در تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران در مقابل تهدیدات نظامی آمریکا از مبدأ سرزمینی عراق، فصلنامه مطالعات دفاعی استراتژیک شماره ۶۶، تهران، انتشارات دعا.
- رشید، غلامعلی، (۱۳۸۶)، رساله دکتری، نقش عوامل ژئوپلیتیک در راهبرد دفاعی (مطالعه موردی، ایران نسبت به عراق)، تهران، دانشگاه تربیت‌مدرس.
- سیف‌زاده، سید حسین، (۱۳۷۹)، عراق ساختارها و فرایندهای گرایش‌های سیاسی، تهران، انتشارات مرکز انقلاب اسلامی.
- سالینجر، پیر و لوران، اریک، (۱۳۷۴)، جنگ خلیج فارس پرونده محرمانه، ترجمه سوسن احمدزاده، چاپ دوم، تهران، انتشارات اطلاعات.
- عزتی، عزت‌الله، (۱۳۸۸)، ژئوپلیتیک، تهران، انتشارات سمت.
- طیف‌الزبیدی، حسن و العبادی، نعمه محمد، (۱۳۹۴)، عراق در جست‌وجوی آینده، مترجم: علی شمس، چاپ اول، تهران، مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور.

- فیروزی، محرمعلی، (۱۳۸۴)، تحلیل ژئوپلیتیک روابط ایران و عراق، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه تربیت مدرس.
- کلانتری، فتح‌الله، (۱۳۹۵)، رساله دکتری، نقش عوامل مؤثر ژئوپلیتیکی بر راهبرد دفاعی امنیتی ج.ا.ایران در مقابل تهدیدات از مبدأ سرزمینی عراق، تهران، دانشگاه عالی دفاع ملی.
- کاتم، ریچارد، (۱۳۸۳)، ناسیونالیسم ایران، ترجمه، احمد تدین، چاپ سوم، تهران، انتشارات کویر.
- نامی، محمدحسن و محمدپور، علی، (۱۳۹۲)، جغرافیای عراق با تأکید بر مسائل ژئوپلیتیک، چاپ اول، تهران، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- سالنامه آماری کشور، (۱۳۹۴)، مرکز آمار ایران.

ب. انگلیسی

- Richard Wyn Jones (1999), **Security, Strategy and critical Theory**, LondonmLynne Rienner publishers.

